

Звіти Харківської громадської бібліотеки 1889–1918 рр. як джерело з історії читання

Бондаренко С. К.

Бондаренко С. К. Звіти Харківської громадської бібліотеки 1889–1918 рр. як джерело з історії читання. У роботі розглянуто щорічні друковані звіти Харківської громадської бібліотеки як джерело з історії читання. Автор робить висновок, що інформаційний потенціал зазначеного джерела має високу значимість для вивчення культурної історії та історії читання у Харкові.

Ключові слова: читання, джерело, бібліотека, Харків.

Бондаренко С. К. Отчеты Харьковской общественной библиотеки 1889–1918 гг. как источник по истории чтения. В работе рассмотрены ежегодные отчеты Харьковской общественной библиотеки как источник по истории чтения. Автор делает вывод, что информационный потенциал данного источника имеет большое значение для изучения истории чтения и культурной истории Харькова.

Ключевые слова: чтение, источник, библиотека, Харьков.

Bondarenko S. K. The Reports of Kharkov Public Library 1889–1918 years as a source for the history of reading. The article considers the annual reports of the Public Library of Kharkiv as a source for the history of reading. The author concludes, that information potential of the selected source is strongly recommended to be used for the studying the cultural history and the history of reading in Kharkiv.

Key words: reading, source, library, Kharkov.

У зв'язку з бурхливим промисловим розвитком, процеси урбанізації в Російській імперії наприкінці XIX ст. набули високого темпу: із зростанням міст змінювалося культурне середовище, складалася нова ментальність. «Великі реформи» 1860-х років, суттєво вплинули на життя багатьох людей, майбутнє яких виявилось безпосередньо пов'язаним з розкладом традиційного способу буття, секуляризацією та індивідуалізацією, змінами у індивідуальній та масовій свідомості. Процеси урбанізації тягли за собою радикальну зміну в культурі читання: воно позбувалося свого привілейованого змісту і набувало рис елементу повсякденності. Відомості про попит на літературу тих чи інших жанрів, рівня, класу є джерелом, яке характеризує свідомість та самосвідомість людини, її повсякденні інтелектуальні потреби. Дослідження читача, читання як процесу, якому

© Бондаренко С. К.

властиві свої закономірності, має велике значення для характеристики історичної епохи. Згідно уявленням Р. Шарт'є, читання є «дія, втілена у певних жестах, звичках і просторі», яку неможливо пізнати, не враховуючи «...нерівномірний розподіл книг між жителями певної місцевості у визначений час, ієрархію бібліотек...», і тому, вивчати читання означає «...вибудовувати ланцюги, визначати рівні, добувати статистичні дані..., визначати яким саме чином соціальні відмінності виявляють себе в культурі» [11, с. 12-13]. Зазначимо, що на вітчизняному просторі історія читання не виділилася в окремий напрямок дослідницького інтересу, перебуваючи переважно у рамках історії бібліотечної справи, історії книги, теорії естетики. Втім, її зародження, визрівання може стати предметом окремого дослідження [див. 3, с. 23].

У даній роботі автор ставить завдання:

- розглянути щорічні друковані звіти Харківської громадської бібліотеки (далі ХГБ), в якості джерела з історії читання у Харкові у другій половині XIX – на початку XX ст.;
- здійснити спробу джерелознавчої класифікації звітів ХГБ;
- виокремити та проаналізувати деякі елементи структури звітів, які важливі з точки зору історії читання (ті, що містять інформацію про коло читання представників різних верств населення, відношення до книги, швидкість і тип читання, культурний рівень читачів, тощо).

ХГБ була заснована у 1886 р. і займає особливе місце в культурній історії краю, перш за все з огляду на кількість та різноманітність її читачів, тісний зв'язок з культурою Харкова як університетського міста. Наприкінці XIX ст. ХГБ займала п'яте місце серед міських бібліотек Російської імперії за кількістю книг. В середньому, щороку, кожний читач прочитував тут 19 книжок, в той час як у громадській бібліотеці Нью-Йорка на одного читача приходилася 21 прочитана книга. Таким чином, читачі ХГБ читали майже стільки ж, скільки й читачі найрозвиненіших міст Сполучених Штатів Америки [19, с. 20]. Громадська бібліотека була дітищем харківської інтелігенції: представники цієї соціальної групи складали основу її штату, визначали ідейну спрямованість діяльності.

Звіти ХГБ, які є основним джерелом з її дореволюційної історії та історії читання у Харкові на зламі XIX–XX ст., не були предметом спеціального джерелознавчого дослідження. Втім, фактографічне багатство звітів ХГБ зумовило їхню популярність серед дослідників історії бібліотечної справи, які неодноразово посилалися на них. Використання звітів ХГБ для висвітлення історії бібліотеки та культурного життя міста Харкова має давню традицію. При складанні ґрунтовної праці з історії міста, звіти ХГБ, у якості першоджерела, використовував Д. І. Багалій [1, с. 757]. Більшість авторів публікацій з історії бібліотеки, так чи інакше звертаються до джерела, яке є предметом нашої розвідки. Звіти привертали увагу дослідників діяльності вчених

Харківського університету, бібліотекознавців [4; 12, с. 36-38]. Тоді ж було зроблено і певні висновки та спостереження щодо самих звітів. Так, торкаючись у своїй статті звітів ХГБ, Л. Р. Галюк, зазначає: «Вражає кількість таблиць, наведених у дореволюційних звітах бібліотеки... вивчення доцільності цих таблиць – справа майбутнього, але, безумовно, ці характеристики, побудовані на підставі значного статистичного матеріалу, ілюструють справжню картину життя бібліотеки» [6, с. 21]. При цьому, автор посилається на матеріали звітів, як джерело з історії формування каталогів і бібліотечного фонду. Дослідники історії ХГБ К. Д. Тараманова і О. В. Сучалкіна зазначали, що «...структурні зміни в ХДНБ у історичному аспекті дослідити досить складно через недостатню джерельну базу. Іноді немає змоги зробити висновки стосовно якісних змін, адже не завжди у звітах бібліотеки давалася оцінка структурним перетворенням, а статистичні відомості на мали коментарів» [23, с. 3-5]. Звіти ХГБ, як джерело з її історії, використовувала і Г. М. Єрофєєва, яка зазначала: «Сучасних науковців чекає копітка робота з опрацювання документальних джерел... науково-пізнавальне значення має детальне вивчення історичного потенціалу документального фонду ХДНБ» [8, с. 119]. Слід відзначити увагу до звітів ХГБ у працях А. В. Філатової, Г. О. Мірошніченко, Н. Я. Фрід'євої [25, с. 5; 15, с. 7; 27, с. 11]. В останніх, зокрема, приділено увагу інформації звітів про зміну кола читання користувачів бібліотеки. При цьому, характерним є зауваження про зміну інтересів читачів наприкінці XIX ст., розповсюдження нелегальної літератури, гоніння влади на «передових» членів бібліотеки, «реакційність» Правління ХГБ, нехтування інтересів читачів дешевого абонементу [26, с. 11-12]. Не можна обійти увагою дослідження Т. В. Новальської, суттєву частину джерельної бази якого становлять друковані щорічні звіти публічних і громадських бібліотек [15, с. 7]. У даному випадку, увагу зазначеного автора прикуто до історії вивчення читача, тому звіти ХГБ досліджено у ній досить глибоко, але не комплексно, лише за окремі роки [15, с. 50-52]. Читач кінця XIX – початку XX ст. та його читачькі інтереси досліджувалися епізодично. Як зазначає Г. М. Єрофєєва: «...на сьогодні існує понад двісті наукових, науково-популярних, довідкових, бібліографічних праць, серед яких переважають матеріали з популярним характером викладу...» [8, с. 115]. До того ж, нерідко, дослідники використовували інформацію, наведену у звітах ХГБ, без посилання на їхній текст, а наведена у звіті за 1889 рік фраза про те, що читачі ХГБ «сиділи на одному стільці удвох», перетворилася на свого роду кліше, яке цитується у більшості праць з дореволюційної історії бібліотеки [20; 17, с. 18].

Такі риси наявної історіографії дозволяють поставити питання про необхідність створення нової цілісної наукової праці, присвяченої історії

читання у Харкові у зазначений час, що у свою чергу, є неможливим без детального вивчення всіх компонентів джерельної бази.

У розпорядженні сучасних дослідників знаходяться звіти ХГБ за період, який охоплює 1889–1918 р. Звіти публікувалися найчастіше восени, (одночасно, або після проведення загальних зборів членів ХГБ). До 1896 р. матеріали звітів друкувалися у типографії М. Зільберберга, а потім, правління користувалося послугами друкарні А. Шмерковича. З цього ж року, на форзаці звітів з'явився штамп цензурного комітету. Всі звіти помічені червоною стрічкою, яка означала заборону виносити їх за межі бібліотеки. Щомісячні звіти також публікувалися у часопису ХГБ, але нерегулярно [19]. Фрагменти звітів ХГБ за 1899, 1901, 1902, 1903 рр. були опубліковані вдруге у збірнику, присвяченому діяльності Д. І. Багалія [21].

Класифікація звітів бібліотек є на нашу думку окремою проблемою, вирішення якої потребує аналізу на більш широкому матеріалі (як хронологічно, так і територіально) і яка повинна стати предметом окремого дослідження. Однак, ця перспектива не суперечить тому, щоб застосувати даний джерелознавчий метод у відношенні до джерела, що розглядається у даній статті. За формальною ознакою, річний звіт є діловим джерелом. Звіти публікувалися разом з іншими матеріалами, а саме: окремими документами громадських об'єднань, науковими статтями та промовами з нагоди річниць діяльності бібліотеки або певних персон, які мали відношення до бібліотечної справи. Але, також зазначимо, що й у самих звітах зустрічається чимало інформації найрізноманітнішого характеру. Це утруднює класифікацію обраного джерела та не є характерними для звітів інших бібліотек Харкова та Харківської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.

Відтак, розглянемо деякі особливості структури звітів ХГБ. В перші роки існування закладу звіт складався з наступних елементів: склад правління бібліотеки та її штат, огляд загальних питань роботи за рік, поповнення фондів книгами та періодичними виданнями, окремий звіт по кабінету для читання. З 1892 р. у звітах щорічно публікується також склад різного роду комісій, розглядаються фінансові питання, відображені відомості про час роботи бібліотеки, особливості реєстрації, вимог і запитів користувачів. З цього ж часу, звіт бібліотеки акумулює доповіді членів правління ХГБ, протоколи її загального зібрання, некрологи. Діяльність бібліотеки розширювалася, тому у звіті за 1893 р. і надалі, вміщено окремий розділ, який стосується «дешевого відділу», і який заслуговує окремої уваги. Як зазначається в одній із сучасних праць: «...у 1890-х рр. зростає потяг до бібліотеки людей з середнього та нижчого соціальних станів... створюється дешева бібліотека... Нововведення зробило можливим залучення до регулярного читання великої кількості мешканців міста... Оновився склад читачів, до якого тепер увійшли студенти, чиновники, торгівці,

* Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка

військові, духовенство, жінки» [23, с. 6]. Діяльність дешевого абонементу характеризується у документах бібліотеки різними статистичними даними, які були оформлені у таблицю. Серед них: кількість відвідувачів за кожний місяць, розподіл читачів за родом занять, чисельність виданих книг за кожним із розділів каталогу. При укладанні звітів чіткої форми викладу цих даних дотримувалися не завжди. Річні звіти еволюціонували у напрямку до поступового розширення і уточнення відомостей стосовно читачів бібліотеки.

Дані, які характеризують кабінет для читання ХГБ потребують окремого розгляду. Вони зберігають найбагатший матеріал про повсякденність та уподобання читацької аудиторії, а тому являють собою найціннішу частку джерельної інформації. Остаточно структура цих даних склалася у 1900-ті рр. Вона містила наступні показники: кількість вхідних білетів до кабінету за місяцями, розподіл відвідувачів за місцем проживання, за розрядами, родом занять, розподіл відвідувань між категоріями читачів, розподіл кількості книг за розрядами читачів та кількість книг на одного відвідувача, розподіл чисельності книг за розділами систематичного каталогу та кількість книг, замовлених читачами з кожного розділу, кількість задоволених та незадоволених читацьких вимог на книги, кількість вимог на періодичні видання за місяць. Найбільшу частину звітів (а, очевидно, і найголовнішу увагу Правління бібліотеки), займають дані про кількість читачів та якість їхнього обслуговування. Кількісні показники, які наведені у матеріалах досліджуваного нами джерела, характеризують процес читання з його «зовнішньої» сторони. Користувачі кабінету для читання ХГБ розподілені за місцем проживання, яке вказувалося в процесі реєстрації. Всі відвідувачі були віднесені до певних розрядів. Читачів розподілили на: студентів вищих навчальних закладів; осіб вільних професій; інших занять та звань; осіб торгового стану; жінок всіх звань та занять; чиновників громадської служби; ремісників та майстрів; учнів чоловічої статі; військових; духовних осіб [16, с. 21]. Таким чином, ми маємо змогу встановити літературні смаки кожного розряду читачів, а, відповідно, і культурні запити певної соціальної групи. Книги, які читачі замовляли більше, ніж 10 разів на рік, вносили до спеціальної таблиці. Список бібліотечних «бестселерів» дає можливість значно конкретизувати смаки читачів, їхні уподобання та потреби.

Таким чином, інформаційний потенціал звітів ХГБ є вельми значним. Ці джерела мають високу значимість для вивчення історії читання на Харківщині. Зокрема, матеріали звітів дають можливість охарактеризувати соціальний аспект читання, межі його кола, найпопулярнішу літературу для майже кожної із верств населення міста у 1889–1918 рр. Використання звітів ХГБ дає змогу значно розширити уявлення про міську повсякденність та культуру Харкова у визначений час, роль та місце читання у ній.

Примітки

1. *Багалеї Д. И., Миллер Д. П.* История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905): в 2-х т. / Д. И. Багалеї, Д. П. Миллер. – Т. 2 (XIX – начало XX века). – Х., 2004.
2. *Багрянцева Л. М.* Документи Державного архіву харківської області, як фундамент досліджень Харківської державної бібліотеки ім. В. Г. Короленко / Л. М. Багрянцева // *Короленківські читання*. – Х., 2007.
3. *Баренбаум И. Е.* История чтения в системе книговедческих дисциплин / И. Е. Баренбаум // *Федоровские чтения 1976. Читатель и книга: сб. науч. трудов*. – СПб, 1978.
4. *Березюк Н. М. К. І.* Рубинський і Харківська громадська бібліотека: маловідомі сторінки історії / Н. М. Березюк // *Короленківські читання: матеріали науково-практичної конференції ХДНБ*. – Х., 1998.
5. *Галюк Л. Р.* До питання про вивчення історії ХДНБ ім. В. Г. Короленка / Л. Р. Галюк // *Історія бібліотечної справи в Україні: матеріали конференції*. – Х., 1994.
6. *Галюк Л. Р.* З історії технології ХДНБ ім. В. Г. Короленка (1886–1905 рр.) / Л. Р. Галюк // *Історія ХДНБ ім. В. Г. Короленка: пошуки, дослідження, відкриття*. – Х., 1996.
7. *Григор'єва О. Л., Редін Є. К.* Харківська громадська бібліотека / О. Л. Григор'єва, Є. К. Редін // *Бібліотека і бібліотечна професія в умовах інформатизації суспільства*. – К., 1993.
8. *Єрофєєва Г. М.* До питання вивчення історії бібліотечної справи на Харківщині до 1917 р. / Г. М. Єрофєєва // *ХДНБ ім. В. Г. Короленка. Збірник наукових статей*. – Х., 2000. – Вип. 3.
9. *Журавльова А. Є.* Харківська громадська бібліотека: заснування та перші роки діяльності (80-ті рр. XIX ст.) / А. Є. Журавльова // *Вісник Харківської Державної академії культури: збірник наукових праць*. – Х., 2007. – Вип. 21.
10. *Изменения в работе Харьковской общественной библиотеки // ХГВ*. – 1891. – 9 января.
11. *Кавалло Г., Шартье Р.* Введение // *История чтения в западном мире от Античности до наших дней* / Г. Кавалло, Р. Шартье. – М., 2008.
12. *Капустіна Н. Н.* Визначний бібліотекознавець України Любов Борисівна Хавкіна / Н. Н. Капустіна // *Вісник Книжкової палати*. – 2001. – № 3.
13. *Лосієвський І. Я.* Відділ рідкісних видань та рукописів Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленко: історія та сучасність / І. Я. Лосієвський // *Колекції пам'яток писемності та*

- друку у бібліотечних фондах України: проблеми формування, зберігання, розкриття. – Х., 2003.
14. *Мирошниченко Г. А.* Краткий очерк развития библиотеки / Г. А. Мирошниченко // Опыт работы государственной библиотеки им. В. Г. Короленко. – Х., 1955.
 15. *Новальська Т. В.* Український читач у бібліотечнознавчих дослідженнях (кінець XIX – початок XXI ст.) / Т. В. Новальська. – К., 2005.
 16. *Отчет* Харьковской общественной библиотеки за двадцать восьмой год ее существования (октябрь 1913 – октябрь 1914). – Х., 1915.
 17. *Отчет* Харьковской общественной библиотеки за десятый год ее существования (октябрь 1895 – октябрь 1896). – Х., 1897.
 18. *Отчет* Харьковской общественной библиотеки за пятнадцатый год ее существования (февраль 1901 – октябрь 1901). – Х., 1901.
 19. *Отчет* Харьковской общественной библиотеки за сентябрь месяц 1890 г. // ХГВ. – 1890. – 11 октября.
 20. *Передача А. М.* Юбилей Харьковской научной библиотеки им. В. Г. Короленко / А. М. Передача // Советское библиотековедение. – 1987. – №3.
 21. *Сосновська Т. О.* Доба Д. І. Багалія в історії ХГБ / Т. О. Сосновська // Багаліївський збірник: академік Д. І. Багалій та бібліотечна справа України. – Х., 2008.
 22. *Сосновська Т. О.* Сторінки історії Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленко / Т. О. Сосновська // Бібліотечний форум України. – 2007. – №1.
 23. *Сучалкіна О. В., Тараманова К. Д.* Історичні передумови структурних перетворень у ХДНБ: 1886–1936 рр. / О. В. Сучалкіна, К. Д. Тараманова // Історія ХДНБ ім. В. Г. Короленка: пошуки, дослідження, відкриття. – Х., 1996.
 24. *Танько О.* Історія та сьогодення ХДНБ ім. В. Г. Короленка / О. Танько // Бібліотеки України загальнодержавного значення: історія і сучасність. – К., 2007.
 25. *Філатова А. В.* Фонди ХДНБ як джерело документальної пам'яті нації / А. В. Філатова // Документально-інформаційні ресурси ХДНБ ім. В. Г. Короленка: збірник наукових статей. – Х., 1996. – Вип. 2.
 26. *Фридьєва Н. Я.* Публичная, общественная и бесплатные народные библиотеки города Харькова до 1917 г. / Н. Я. Фридьєва – Х., 1954.

УДК 929Тереножкин:902(470.44)«1921/1928»

Ранний этап научных исследований А. И. Тереножкина

Гречишкіна М. В.

Гречишкіна М. Ранній етап наукових досліджень О. І. Тереножкина. У статті розглядається період наукової діяльності О. І. Тереножкина, пов'язаний з Пугачовським краєзнавчим музеєм у 1920-х рр. На основі архівних матеріалів та джерел особового походження розглянуто зародження у нього зацікавленості археологічними пам'ятками. Основна увага приділяється його дослідженням у 1928 році. Зроблено висновок, що першою науковою проблемою, якою він займався – це житла носіїв зрубної культури.
Ключові слова: О. І. Тереножкін, Пугачовський краєзнавчий музей, поселення зрубної культури.

Гречишкіна М. Ранний этап научных исследований А. И. Тереножкина. В статье рассматривается период научной деятельности А. И. Тереножкина на основе архивных документов и источников личного происхождения, связанный с Пугачевским краеведческим музеем в 1920-е гг. Главное внимание уделено его исследованиям 1928 года. Сделан вывод, что первая научная проблема, которую пытался решить А. И. Тереножкин – это форма жилищ срубной культуры.
Ключевые слова: А. И. Тереножкин, Пугачевский краеведческий музей, поселения срубной культуры.

Grechishkina M. The early period of scientific investigations of O. Terenozhkin. The period of scientific activity of O. Terenozhkin in Pugachevsky Museum are considered in this article. The main sources of this investigation are archives. The basis of archaeological excavations are considered. Special attention is paid to research methodology. Concluded that O. Terenozhkin's investigation followed its development primarily as a field researcher.

Key words: O. Terenozhkin, Pugachevsky Museum, settlement of sрубnaya culture

Алексей Иванович Тереножкин (1907–1981 гг.) является одним из известнейших ученых в отечественной археологии. Его творческому пути посвящен ряд публикаций. Однако долгое время вне поля зрения оставался ранний этап деятельности исследователя, связанный с Пугачевским краеведческим музеем (современная Саратовская обл.). Его важность заключается в том, что именно в 1920-е годы у А. И. Тереножкина развился интерес к древностям